

УДК 658.168.5:629.73(045)

Матвеев В.В.

канд.економ.наук., професор, директор Інституту економіки та менеджменту Національного авіаційного університету, завідувачий кафедрою фінансів, обліку і аудиту.

Нікітіна Т.А.

канд.економ.наук., старший викладач кафедри фінансів, обліку і аудиту Національного авіаційного університету.

КОНЦЕНТРАЦІЯ ТА ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ КАПІТАЛУ В ПРОЦЕСІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ.

THE CAPITAL CONCENTRATION AND CENTRALIZATION IN PROCESS OF ECONOMIC DEVELOPMENT.

У статті досліджено та систематизовано основні причини, що спонукають капітал до концентрації та централізації, а також проаналізовано основні тенденції концентрації та централізації капіталу в процесі економічного розвитку.

В статье исследованы и систематизированы основные причины побуждающие капитал к концентрации и централизации, а также проанализированы основные тенденции концентрации и централизации капитала в процессе экономического развития.

In the article are made investigated and systemized the main reason which are prompting capital concentration and centralization, and also defined prerequisites, modern forms, tendencies and peculiarities of capital`s concentration in process of economics` development. Also are summarizes the main reasons which contribute to the exit capital across national borders. The authors conclude that in the Global economy, the concentration of capital at the national level gradually develops into an international, supranational level. International monopolies, economic organizations and regional integration foundations are creating. National companies become to multinational corporations. Gradually the integration of transnational corporations and multinational banks takes place, which contributes to the appearance of transnational finance capital. Organizational forms of transnational corporations and transnational banks existing are national and international financial and industrial groups. Analysis of the dynamics concentration and centralization of the capital provides a basis to assert that the tendencies of further capital`s concentration and centralization of in various forms will be continue in the future.

Ключові слова: капітал, концентрація капіталу, централізація капіталу, транснаціональна корпорація, транснаціональний банк.

Вступ. В сучасних умовах глобальної економіки процеси концентрації та централізації капіталу набули потужного розвитку. Спостерігається подальший розвиток та виникнення нових форм концентрації та централізації капіталу, чому сприяють структурні зміни у сучасній світовій економіці. Таки провідні форми концентрації та централізації капіталу, як транснаціональні корпорації, транснаціональні банки, транснаціональні стратегічні альянси, фінансово – промислові групи, сконцентрували в своїх руках значну частку економічного потенціалу світу. Їх діяльність поширюється на всі сфери економічного життя і перетворює на провідну силу в сучасній світовій економіці. З огляду на це, актуальним є дослідження концентрації та централізації капіталу як невід’ємної частини глобального ринкового середовища.

Теоретичні аспекти дослідження капіталу як економічної категорії, процесів його функціонування, концентрації та централізації всебічно розглядалися класиками економічної науки: А.Сміт, Д.Рікардо, Сімон де Сімонді, Дж. С. Мілль, К.Маркс, Дж.Б.Кларк, І.Фішер, К. Бьом-Баверк, Д. Гобсон, Дж. М. Кейнс та ін. [1-10].

Серед сучасних російських науковців, що займаються проблемами концентрації та централізації капіталу, можна назвати Владимирову І., Іванова Ю., Мільнера Б., та ін. [11-13]. Певним питанням концентрації та централізації капіталу присвячені роботи сучасних українських вчених: Астаповича А.З., Гейца В., Костицького В.В., Костусєва О., Кизима Н.А., Степанова В., Уткина Є.А. та ін. [14-20].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження концентрації та централізації капіталу в процесі економічного розвитку, вивчення сутності сучасних форм концентрації та централізації капіталу, їх виникнення та основних тенденцій розвитку, як невід’ємної частини глобального ринкового середовища.

Методологія. Теоретичною та методичною основою дослідження є система загальнонаукових і спеціальних методів. Зокрема, метод узагальнення та наукової абстракції, аналізу та синтезу, а також економіко-статистичного аналізу покладено в основу дослідження поняття консолідації та централізації капіталу та розвитку цих процесів в сучасній економіці. Інформаційною базою дослідження виступають роботи вітчизняних і зарубіжних вчених, присвячені вивченню капіталу як економічної категорії, процесів його концентрації та централізації, сучасних форм та основних тенденцій розвитку консолідації капіталу в сучасних умовах; статистичні матеріали, опубліковані в періодичних виданнях, тощо.

Результати дослідження. Дослідження сутності концентрації та централізації капіталу показало певні розбіжності в сучасному трактуванні цих категорій. Концентрація капіталу – це процес зосередження,

нарощування, зростання капіталу за рахунок капіталізації доходів, а централізація капіталу – це процес збільшення розмірів капіталу за рахунок примусового або добровільного злиття, поглинання та об'єднання раніше самостійних капіталів. Концентрація та централізація капіталу не є тотожними процесами. Принципова відмінність між концентрацією та централізацією капіталу полягає у джерелі збільшення капіталу. Так, при концентрації капіталу, джерелом збільшення капіталу є додана вартість, а при централізації капіталу – джерелом виступають вже існуючі капітали. В процесі централізації, об'єднання самостійних капіталів може бути як примусовим (поглинання слабких підприємств більш потужними) так і добровільним (утворення акціонерних товариств).

Процеси концентрації та централізації капіталу взаємопов'язані, оскільки концентрація капіталу виступає як основа притягання капіталів ті їх централізації, а централізація – прискорює процес нагромадження капіталу. Великий капітал, створений шляхом об'єднання та поглинання, має більш високу норму нагромадження, ніж та що була у кожного з дрібних капіталів до об'єднання. Нагромадження капіталу розглядається як процес перетворення доданої вартості на капітал. А концентрація та централізація капіталу є основними формами нагромадження капіталу.

Основними причинами, що спонукають капітал до концентрації та централізації, є переваги великого виробництва порівняно з дрібним та одержання певних конкурентних переваг. Перелік основних причин, що спонукають капітал до концентрації та централізації показано на рис 1.

Розглянемо докладніше ці причини. По – перше, метою концентрації та централізації капіталу підприємства є максимізація його прибутку та посилення конкурентних переваг на ринку, технічні й технологічні переваги, що зумовлені значно кращими фінансовими можливостями для використання досягнень науково – технічного прогресу (НТП).

Визначальними чинниками концентрації та централізації капіталу є концентрація виробництва, зростання продуктивності праці, тобто певна зміна технології виробництва, а також активне впровадження у виробництво досягнень НТП (що, в свою чергу вимагає збільшення авансованого капіталу), конкурентна боротьба та ін.

По – друге, мотивом до концентрації та централізації капіталу підприємства є економія від масштабу виробництва, комбінування та зайнятості. Концентрація та централізація капіталу та ефект масштабу дозволяють утворити єдину політику щодо закупівлі матеріалів, сировини, напівфабрикатів, інвестицій в НДДКР та ін., скорочуючи, тим самим, виробничі витрати.

По – третє, підприємства з високим рівнем концентрації капіталу, в умовах кризи, проявляють порівняно вищу стійкість та стабільність. Такі

підприємства, як правило, не ліквідуються, а можуть змінити свою структуру або власника.

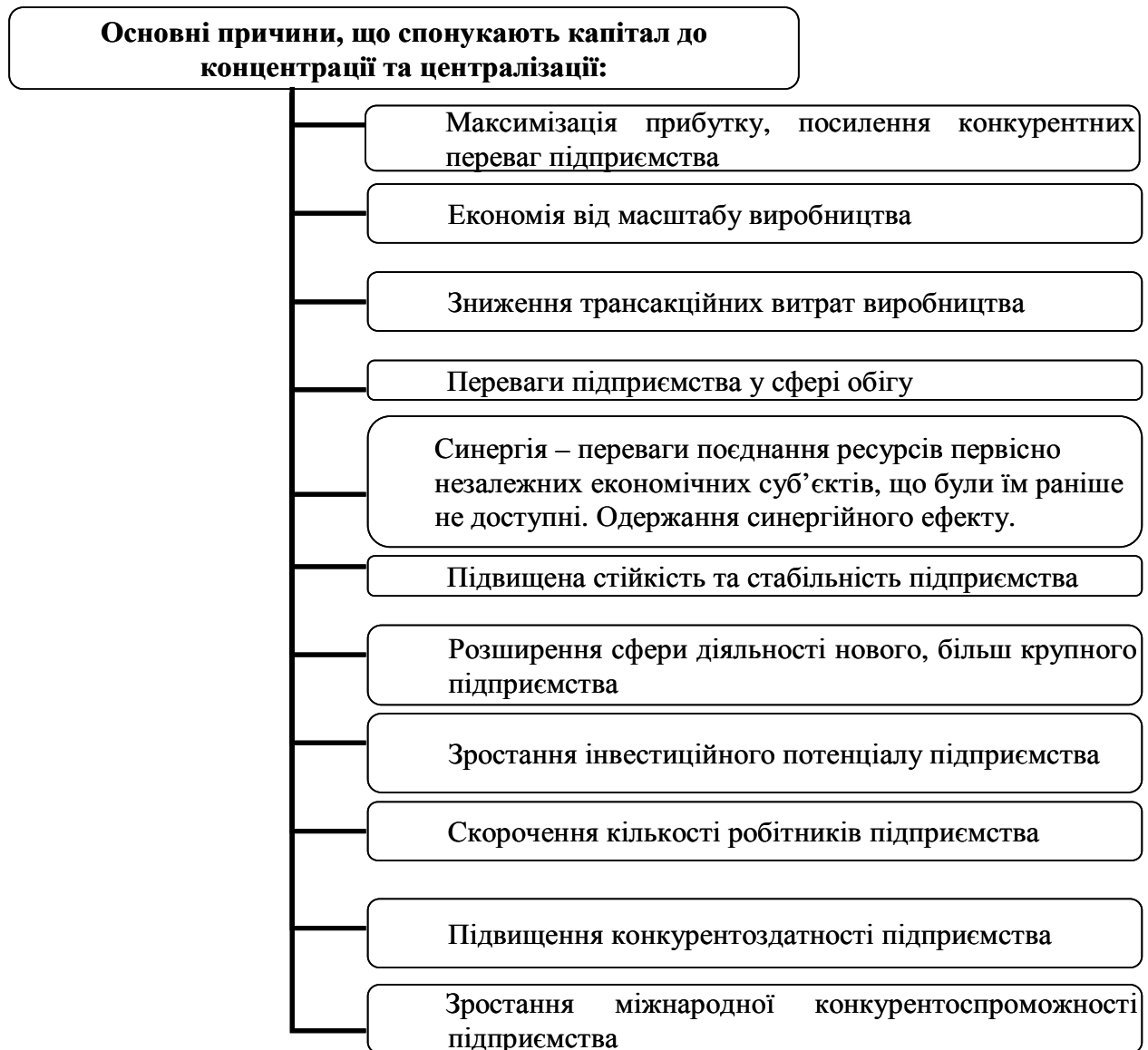

Рис. 1. Основні причини, що спонукають капітал до концентрації та централізації.

Четвертою перевагою концентрації та централізації виробництва є те, що можна скоротити кількість працюючих в новоствореній компанії та розширити функції персоналу, що залишився, за рахунок усунення дублювання та централізації ряду операцій (наприклад бухгалтерський облік, фінансовий контроль та ін.)

По – п'яте, концентрації та централізації капіталу надає підприємству переваги у сфері обігу, оскільки закупівля ресурсів оптом обходиться дешевше, знижуються витрати на транспортування, зберігання та реалізацію великих партій товару.

Ще одним мотивом концентрації та централізації виробництва є те, що досягається ефект синергії, тобто одержуються переваги від поєднання ресурсів первісно незалежних економічних суб'єктів, що були їм раніше не доступні. Об'єднання наукових потенціалів компаній у взаємодоповнюючих та взаємозалежних галузях надає можливості для розробок новітніх технологій, нового товару та ін., і врешті решт, до поліпшення конкурентних позицій компаній на ринку.

Наступним, мотивом, що спонукає капітал до концентрації та централізації, є те, що у великого виробництва більше можливостей для зниження витрат, більші перспективи використання кредиту та підвищення своєї конкурентоздатності в ринкових умовах. Також, у концентрованого капіталу вища міжнародна конкурентоспроможність.

Історично, концентрація та централізація капіталу у світовій економіці відбувалася наступним чином. В Англії та Нідерландах, у XVIII ст. утворюються централізовані мануфактури, переважно в галузях по виробництву цукру, сукна, шовку. У XVIII – XIX ст. промисловий переворот в Англії, сприяв формуванню нової галузевої структури економіки країни та утворенню монополій. Аналогічні процеси пізніше відбулися і в інших країнах. Так, у Франції, у середині XIX ст., потужно розвивається важка індустрія та утворюються великі банки, такі як «Credit Mobilier» (у 1852р.), «Credit Lyonnais» (у 1865р.).

У США утворення монополій почалося із залізничного транспорту та нафтової промисловості. Так, “Standard Oil” у 1897р. уже контролювала 95% очистки нафти в країні [21, с.176]. У США створюються цукрові трести. Як стверджують Полянський Ф.Я. та Жамін В.А., трести стали такою формою централізації капіталу, яка давала змогу проводити єдину технічну та економічну політику, концентрувати фінанси на найбільш важливих та перспективних напрямках розвитку економіки [21, с.176]. Потужна концентрація банківського капіталу у цей час, призвела до того, що банки почали контролювати промисловість. Навколо найбільш потужних банків, поступово почали утворюватися фінансово – промислові групи.

У Німеччині концентрація капіталу підприємств призвела до виникнення картелів (у 1879 р. було 14 картелів, а у 1890р. – 290) [17, с. 12]. Німецькі картелі займалися переважно збутом продукції. Німецькі синдикати монополізували переробку природних ресурсів. Так, Рейнсько-Вестфальський вугільний синдикат, що виник у 1893 р., до 1990р. контролював 95,4% вугледобування [17, с. 12].

У XIX – на початку XX ст. в Англії створюються монополії у хімічній, важкій, трубопрокатній, військовій промисловості. У важкій та у військовій промисловості провідне місце займали фірми “Armstrong Whitworth & Co Ltd” та “Vickers Limited” [21, с.196].

В Японії важка промисловість характеризувалась високим рівнем концентрації та централізації капіталу, і японські монополії утворювалися як потужні фінансово - промислові групи і поширювали свій вплив на всі галузі економіки. Наприклад, концерн Міцуї, займав перші позиції у банківсько-торгівельній сфері, вивезенні хліба, а також і в гірничій та текстильній справі. А концерн Міцубісі посідав перше місце у судноплавстві та суднобудівельній промисловості і конкурував з Міцуї у вугільній промисловості. [17, с. 14].

Наприкінці XIX – на початку XX століття високий рівень концентрації капіталу сприяє виходу капіталу за національні межі і, відповідно, виникненню транснаціонального капіталу. Як приклад, можна навести утворення таких транснаціональних корпорацій як “Дженерал моторз”, “ІБМ”, “Хенкель” та багато інших. В 60-х роках XX століття спостерігається найбільш бурхливе формування транснаціональних корпорацій, чому активно сприяли такі фактори як науково-технічний прогрес, впровадження новітніх технологій, поглиблення суспільного поділу праці та ін. Заснована на концентрації капіталу, у глобальному масштабі почала розвиватися просторова децентралізація виробництва.

У XX ст. банки починають домінувати у сфері концентрації та централізації капіталу. Поступово виробництво підпорядковується банкам. У II половині XX ст. відбувся вихід за національні кордони фінансово-промислових груп та створення транснаціональних корпорацій та транснаціональних банків.

Транснаціональні корпорації та транснаціональні банки є провідними формами концентрації та централізації капіталу в сучасній економіці. Транснаціональна корпорація (ТНК) - це корпорація створена національним капіталом однієї країни і підконтрольна національному капіталу, а міжнародна сфера її діяльності має наддержавний, наднаціональний характер. ТНК є формою консолідації промислового і фінансового капіталів, не зважаючи на кордони. ТНК вивозять капітал і створюють міжнародне виробництво речових товарів та послуг на підконтрольних підприємствах у різних країнах світу.

Транснаціональний банк (ТНБ) – це універсальний банк, створений національним капіталом однієї країни і підконтрольний національному капіталу. ТНБ має мережу закордонних філій, підприємств та систему участі; виступає як посередник у міжнародному русі позичкового капіталу. ТНБ контролює за підтримкою держави валютні та кредитні операції на світовому ринку.

Світова економіка другої половини XX століття характеризується посиленням глобалізаційних процесів. Тому, прагнення капіталу до виходу за національні кордони відповідає його основним стратегічним цілям і

здійснення корпораціями прямих іноземних інвестицій обумовлене наступними чинниками:

- прагнення компаній до технологічного лідерства, що у сучасному світі є основою конкурентних переваг на ринку;
- оптимізація розмірів корпорації та економія масштабу організації;
- доступ до іноземних природних ресурсів для надійного забезпечення власного виробництва іноземною сировиною;
- боротьба за нові ринки збуту;
- зниження собівартості та збільшення конкурентоспроможності власної продукції за рахунок розширення виробництва та здешевлення окремих операцій;
- впровадження єдиної системи управління підприємствами корпорації;
- встановлення міцного контролю за ринками іноземних держав;
- раціоналізація оподаткування за рахунок використання специфічних рис податкових систем країн, в яких працює корпорація.

Отже, в результаті виходу фінансово-промислового капіталу США за національні кордони, утворюються промислові та банківські транснаціональні компанії. У 1960 р. дев'ять американських банків мали майже 100 іноземних філій [21, с.276].

За даними ООН, на початку 80-х років ТНК мали в країнах, що розвиваються, 27 філій. Із них 44,2% належали США, 22,8% - Великобританії, 6,6% - Японії, 5,3% - Франції, 4,9% - ФРН [17, с. 39]. На сьогоднішній день, за даними ООН [28, с.6] нараховується біля 60 тисяч материнських транснаціональних корпорацій, що контролюють біля 450 тисяч дочірніх компаній та відділень за кордоном. За даними Мільнера Б. "...доля транснаціональних корпорацій у світовому ВВП збільшилась за останні 30 років з 17 до 30%, а кількість транснаціональних корпорацій за останню чверть століття зросла більш ніж у п'ять разів. 500 найпотужніших ТНК реалізують 80% всій продукції електроніки та хімії, 95% - фармацевтики, 76%- продукції машинобудування"[13, с.67]. Як зазначає Соколенко С.І. [29, с.332], до 60% торгівлі та інвестицій у промисловому секторі проходить через транснаціональні та міжнародні корпорації, а на 500 найбільших ТНК припадає понад 80% світового потоку прямих іноземних інвестицій і більше 50% світової торгівлі.

Сучасною тенденцією є поглиблення концентрації і централізації банківського капіталу. За даними Софіщенко І. [22, с. 24-25], у 2000 р., "...доходи 1000 найбільших банків світу сягнули 317 млрд. дол. США. Водночас третиною сукупного капіталу 1000 найбільших банків у 2000 р. володіли лише 25 із найбільших банків світу. Тільки дві найпотужніші фінансові групи світу – Citigroup і Mizuho Financial Group, яка сформувалась у результаті злиття трьох великих банків Fuji Bank, Dai-Ichi Kangyo Bank і

Industrial Bank of Japan, - володіють 5,9% сукупного капіталу 1000 найбільших банків планети. У 2000р. відбулись потужні поглинання між банківськими установами США – Chase Manhattan поглинув J.P.Morgan, а провідний інвестиційний банк CS First Boston придбав Donaldson, Lufkin & Jenrette” [22, с. 24-25].

Аналіз концентрації банківського капіталу у 1994 році серед 5000 найбільших банківських установ європейського континенту [23] показав, що перші 100 банків, що входять до 500 найбільших банківських інститутів Європи, контролюють 79,1% активів. Найбільш висока концентрації банківського капіталу у таких країнах як: Франція (95,4%), Швеція (93,1%), Великобританія 92,7%), Нідерланди (89,6%), Бельгія (87,2%), Швейцарія (78,8%), Німеччина (78,6%) [23, с.53-62].

Концентрація та централізація банківського капіталу відбувається по окремим державам в цілому. Наприклад, банківський капітал Європи сконцентровано в Німеччині, Франції, Великобританії, Італії і Швейцарії. В цілому, на ці країни припадає 73,67% активів найбільших банків Європи [24, с.33].

У світовій економіці також спостерігається тенденція що до подальшої концентрації та централізація банківського капіталу. Так, у 1997р. вартість злиття у фінансовому секторі становила 600 млрд. дол. США, а у 1999 р. – 900 млрд. дол. США, що у п'ять разів більше показника 1990 року [25, с.55.]. У 2000 р. одержані доходи 1000 найбільших банків світу становили 317 млрд. дол. США. Водночас 1/3 сукупного капіталу 1000 найбільших банків у 2000 р. володіли лише 25 банків [26]. За даними [26], тільки дві найпотужніші фінансові групи – “Citigroup” та “Mizuho Financial Group” – володіють 6% сукупного капіталу 1000 найбільших банків світу, а активи “Mizuho Financial Group” складають більш ніж 1 трлн. дол. США.

Прикладом концентрації банківського капіталу в сучасній економіці може слугувати і об'єднання банків «National de Paris» та «Paribas» та злиття найбільших банків Німеччини – «Dresdener Bank» та «Deutsche Bank». У Німеччині мережа трьох великих банків охоплює всю країну. В Японії через крупні банки проводяться довгострокові фінансові операції потужних промислових структур. Банківська система Чехії [27, с. 32] розвинулась на початку 90-х років саме шляхом злиття та поглинання дрібних банків, що сприяло стабілізації ринкової економіки, грошового обігу та фінансів.

Висновки. До основних елементів наукової новизни проведеного дослідження можна віднести наступне:

- узагальнено основні причини, що спонукають капітал до концентрації та централізації;

- визначено передумови, сучасні форми, тенденції та особливості концентрації та централізації капіталу в процесі економічного розвитку;
- узагальнено основні причини, що спонукають капітал до виходу за національні кордони.

Виконаний авторами статті аналіз історичного розвитку концентрації та централізації капіталу у світовій економіці, надав можливість зробити наступні висновки. У глобальній економіці, концентрація капіталу на національному рівні поступово переростає у міжнародний, наднаціональний рівень. Компанії гіганти охоплюють своєю діяльністю одночасно декілька виробництв, причому ці виробництва не обов'язково технологічно пов'язані. Створюються міжнародні монополії, економічні організації та регіональні інтеграційні угруповання. Національні компанії перетворюються у транснаціональні. Поступово відбувається інтеграція транснаціональних корпорацій з транснаціональними банками, що спричиняє виникнення транснаціонального фінансового капіталу. Організаційними формами існування ТНК та ТНБ є національні та інтернаціональні фінансово – промислові групи. Аналіз динаміки концентрації та централізації капіталу дає підстави стверджувати, що тенденція щодо подальшої концентрації та централізації капіталу у різних його формах буде продовжуватися і надалі.

Зроблений аналіз може бути використано для більш ретельного осмислення проблем концентрації та централізації капіталу в сучасній економіці та оцінки впливу на глобальну та національні економіки діяльності таких провідних форм концентрації капіталу як транснаціональні корпорації.

Література:

1. Смит Адам. Исследование о природе и причинах богатства народов / Адам Смит; пер с англ. В.С. Афанасьев — М. : Эксмо, 2007. — 957с. — (Антология экономической мысли).
2. Рикардо Д. Начала политической экономии / Петти В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М. Классика экономической мысли: Соч. – М.: Эксмо – Пресс, 2000р.- 278с.
3. Сисмонди С. Новые начала политической экономии / Симон де Сисмонди - М., 1936. – 321с.
4. Милль Джон Стюарт. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии / Джон Стюарт Милль; И.В. Филатов (науч.ред.), В.Б. Бобров (пер.). — М. : Эксмо, 2007. — 1038 с. — (Серия "Антология экономической мысли").
5. Маркс, Карл. Капитал. Критика политической экономии / Карл Маркс; (Предисл. Ф.Энгельса. Пер. И.И. Скворцова – Степанова). Т.І М.,

- Политиздат, 1973., Т. I. Кн.I. Процесс производства капитала. 1973. – 453с.
6. Кларк Джон Бейтс. Распределение богатства / Кларк Джон Бейтс; Ассоциация российских вузов / Д. Страшунский (пер.), А. Бесчинский (пер.). — М. : Гелиос АРВ, 2000. — 367с. — (Классики экономической науки - XX век).
  7. Fisher I. The Nature of Capital and Income. / Fisher, Irving - N.Y., 1923. – 249с.
  8. Бем-Баверк Е. Капитал и прибыль. История и критика теорий процента на капитал / Бем-Баверк Е.; Пер. со 2-го нем. изд. СПб., 1909.- 165с.
  9. Гобсон Д. А. Развитие современного капитализма. Машинное производство / Д.А. Гобсон.; М., Л.: Госиздат. - 1926. - 436 с.
  10. Кейнс Джон Мейнард. Общая теория занятости, процента и денег / Джон Мейнард Кейнс; Ассоциация российских вузов / Н.Н. Любимов (пер. с англ.). — М.: Гелиос АРВ, 1999. — 352с. — (Классики экономической науки - XX век).
  11. Владимирова И.Г. Исследование уровня транснационализации компаний. / И.Г. Владимирова // Менеджмент в России и за рубежом. 2001, №6., С. 25-29.
  12. Иванов Ю.В. Слияния, поглощения и разделение компаний: стратегия и тактика трансформации бизнеса. / Ю.В. Иванов - М., 2001р. – 274с.
  13. Мильнер Б. Крупные корпорации – основа подъема и ускоренного развития экономики / Б. Мильнер // ВЭ. – 1998. - №9. – С.66-76.
  14. Астапович А.З. Транснациональный капитал США в мировом хозяйстве / А.З. Астапович - М.: Наука, 1990.-200с.
  15. Перехідна економіка: [підручник для студ. вищ. навч. закл., що навчаються за освітньо-профес. програмою підготовки бакалавра напряму "Економіка та підприємництво"] / Геєць Валерій Михайлович, Панченко Євген Григорович, Лібанова Елла Марленівна, Варналій З. С., Гриценко А. А. / Валерій Михайлович Геєць (ред.). — К. : Вища школа, 2003. — 592с.
  16. Костусев А.А. Конкурентная политика в Украине / А.А. Костусев – К.: КНЕУ, 2004. – 310с.
  17. Костицький В.В. Закон перманентної концентрації капіталу: Економічна історія та українські реалії / В.В.Костицький – К.: Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. – 198 с.
  18. Кизим Н.А. Концентрация и интеграция капитала / Н.А.Кизим – Х.: Бизнес Информ, 2000.-102с.
  19. Степанов В. Стратегия хозяйственного поведения корпораций США / В.Степанов -М.: Наука,1990.-143с.

20. Уткин Э.А., Эскиндаров М.А. Финансово – промышленные группы / Э.А. Уткин, М.А. Эскиндаров - М.: Изд-во ЭКМОС, 1998. –256с.
21. Экономическая история капиталистических стран / Под ред. Полянского Ф.Я. и Жамина В.А. – М.: Изд-во МГУ, 1986., с.176.
22. Софіщенко І. Сучасні тенденції міжнародного руху капіталу / І.Софіщенко // Банківська справа. – 2002. - №5, с. 24-25.
23. THE BANKER // Financial TIMES., London, September, 1995. - с.53-62.
24. Рид Э. Коммерческие банки. / Рид Э., Коттер Р., Гилл Э. и др.; пер. с англ. – М.: СП «Космополис», 1991.- 480с.
25. Ліневич Ю.В. Концентрація капіталу у банківській сфері: європейський досвід / Ю.В. Ліневич // Актуальні проблеми економіки - 2004. - №11 (41) - с.55.
26. The Banker Top 1000 list [Електронний ресурс] // The Banker, 2001, June // www.TheBanker.com/news/fullstory.php/aid/222/The_forces_driving_bank_mergers.html.
27. Бураковський К. Банківська системи Японії: загальна характеристика / К.Бураковський // Банківська справа.– 1995 - №4 - с. 32.
28. Оболенський В.П., Поспелов В.А. Глобализация мировой экономики: проблемы и риски российского предпринимательства /В.П. Оболенский, В.А.Поспелов - М.: Наука, 2001.- 216с., с.6.
29. Соколенко С.І. Глобалізація і економіка України / С.І.Соколенко - К.: Логос, 1999. – 568с.